

Arts en geneeskunde in de 18e-eeuwse algemene tijdschriften

R. P. W. VISSER

De 18e eeuw was voor het tijdschrift een periode van grote bloei. De diversiteit werd aanzienlijk groter en het aantal titels nam sterk toe. Ofschoon exacte cijfers voor Nederland ontbreken, is het zeker niet al te overdreven om te stellen dat het aantal periodieken vertienvoudigde vergeleken met de voorgaande eeuw (KRONICK 1976). De geletterde Nederlanders – overigens een kleine minderheid van de bevolking – hadden rond 1770 de beschikking over een uitgebreid en gevarieerd leeturaanbod. Er waren vele wetenschappelijke tijdschriften, o.a. op het gebied van de geneeskunde, natuurwetenschap, rechten en theologie. Het grootste deel van de tijdschriften was echter van meer algemene aard en bestemd voor een breed publiek. Hiertoe behoorden onder andere kranten, satirische tijdschriften, populaire nieuwsbladen, spectatoriale tijdschriften en algemene recenserende tijdschriften. In deze periodieken werden ook medische zaken aan de orde gesteld. Met name gebeurde dat in de spectatoriale en algemene recenserende tijdschriften.

Spectatoriale tijdschriften

De spectatoriale tijdschriften behoren tot de didactisch-moraliserende literatuur. De auteurs, die veelal anoniem zijn gebleven, traden op als zedenmeesters. Zij kritiseerden de dwaasheden en gebreken in het maatschappelijke en culturele leven van hun tijd. Revolutionaire bedoelingen hadden zij niet. Wat ze nastreefden was een verbetering, niet een fundamentele verandering van de samenleving (BUIJNSTERS 1973). Afgezien van de politiek lieten de spectators hun licht schijnen over praktisch alles: mode, handel, esthetiek, taalgebruik, literatuur, toneel, kerkelijk leven, opvoeding, scholen, verenigingsleven enz. De kritische beschouwingen stonden in het teken van de Verlichtingsidealen redelijkheid en humaniteit. Het spectatoriale genre ontstond in Engeland; het bereikte in Nederland grote populariteit tussen 1711 en 1780, toen ruim 70 van deze tijdschriften verschenen. De lezers waren voornamelijk afkomstig uit de opkomende bourgeoisie. De spectators hebben er toe bijgedragen om deze klasse op te voeden tot mondigheid en haar zelfbewustzijn te stimuleren (BUIJNSTERS 1973).

De spectators hebben zich niet alleen ingespannen voor de morele en intellectuele verheffing van hun mede-

burgers. Ook aan de bevordering van hun fysieke welzijn hebben zij aandacht geschonken; arts en geneeskunde zijn thema's, die met enige regelmaat terugkeren. Men gaf zich vooral moeite om de kwakzalverij, die in de 18de eeuw nog welig tierde, aan de kaak te stellen. Bij herhaling werden de lezers gewaarschuwd tegen allerlei „geneeskundige goochelaars” die zich meer gelegen lieten liggen aan de eigen portemonnaie dan aan hun patiënten. De kritiek richtte zich vooral op de chirurgijns, die „onder het baardschrapen de eerste gronden hunner vaardigheden hebben gelegd... (en) duizend menschen bederven voor al hun leven; indien ze hun al niet de genade bewyzen van hen naar de andere waereld te helpen” (*De Denker* 1774). De academisch gevormde medici werden minder scherp bejegend, doch dit betekende allerminst dat men in hen meer vertrouwen stelde dan in de chirurgijns. Vrij algemeen heerste onder de spectatoriale schrijvers de mening dat de bekwaamheden van de meeste doctoren uiterst twijfelachtig waren. Niet ten onrechte zag men als oorzaak de gebrekkige opleiding, als gevolg waarvan „zy het leeven der ongelukkige lyders... door het voorschryven van gevaarlyke of ongepaste Geneesmiddelen yder oogenblik in de waagschaal stellen” (*De Philantrop* 1762). Uniek was de actie van het tijdschrift *De Borger* om de arts te vrijwaren van kritiek. In de aflevering van 6 september 1779 werd gesteld dat de mensen over alles willen oordelen, terwijl ze daarvoor meestal niet voldoende kennis bezitten. Naast predikanten en schrijvers zouden in het bijzonder artsen hiervan het slachtoffer zijn. De lezers kregen het advies vertrouwen te hebben in hun arts en in de middelen die hij voorschreef. Naar de mening van de auteur was dit in het belang van de patiënt, omdat de praktijk leerde dat hierdoor de effectiviteit van die middelen werd vergroot.* Een dergelijke volgzaam houding werd door geen enkele andere spectator gepropageerd. De kritische opstelling prevaleerde. Het beeld dat de spectators van de 18e-eeuwse medische verzorging geven, is niet rooskleurig. Hoewel het om didactische redenen hier en daar wel enigszins is overdreven, is het, zoals ook uit andere bronnen blijkt, in wezen toch niet onjuist.

*De bereidwilligheid van dr. P. J. Buijnsters te Nijmegen, mij inzage te geven in zijn ongepubliceerde inventaris van Nederlandse spectators heeft mij op het spoor van deze verhandeling gezet.

Kritiek op de medici was één manier waarop aandacht werd geschonken aan de geneeskunde. Verder gebeurde dat voornamelijk in beschouwingen over middelen om de gezondheid te bevorderen. *De Denker* (1763-1775) spande hierbij de kroon. In deze spectator werd o.a. gewezen op het nut van openbare zwemscholen, op de schadelijkheid van schaatsenrijden, van bomen in de stad, en van houten huizen in een vochtig klimaat. Het frequent voorkomen van astmatische verschijnselen bij de Hollandse boeren werd toegeschreven aan het onder één dak samenbrengen van woonhuis en hooischuur. *De Denker* heeft zich ook ingezet om bekendheid te geven aan de inoculatie. Deze ingreep, in 1721 in West-Europa ingevoerd, bleef tot ver in de 18e eeuw omstreden en was op verschillende plaatsen in Nederland van overheidswege verboden. *De Denker* heeft bijgedragen tot de acceptatie van de inenting. De gezondheid ging *De Denker* zo ter harte dat het plan werd geopperd de artsen regelmatig openbare lessen te laten geven „over 't gene tot de Gezondheid dient”. Voor zover bekend is dit originele voornemen om medische voorlichting te geven niet uitgevoerd.

Meer resultaat had de *Verhandeling over de beste wyze om Drenkelingen te behouden* die de voormalige doopsgezinde predikant Cornelius van Engelen publiceerde in *De Filosooph* van 24 augustus 1767. Van Engelen was er van overtuigd dat veel drenkelingen in leven hadden kunnen blijven indien ze beter waren behandeld; dat dit niet gebeurde zag hij als een gevolg van onwetendheid. Zich baserend op de kort daarvoor gepubliceerde opvattingen van de Franse arts Isnard betoogde hij, dat het voor drenkelingen van levensbelang is om hun bloedsomloop te stimuleren. Als voornaamste middel, eenvoudig en door iedereen toe te passen, beval hij tabaksrookklisteer aan. Van Engelen liet het niet bij raadgevingen. Uit naam van enige „Edelmoedige Liederen, door een hartelyke zugt voor de behoudens hunner Medemenschen gedreeven” stelde hij een premie beschikbaar voor een ieder die er in slaagde een bewusteloze drenkeling „door eene goede behandeling weder tot zig zelve” te brengen. Van Engelen's verhandeling was de geboorteaankondiging van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Nog in datzelfde jaar, 1767, begon de maatschappij formeel haar werkzaamheden.

Een geheel eigen plaats onder de spectators wordt ingenomen door *De Artz of Geneesheer in aange-naame Spectatoriaale Verdoogen* (1765-1775), een vertaling van een door de Hamburgse arts Johann August Unzer geschreven tijdschrift dat geheel was gewijd aan de geneeskunde en in de eerste plaats bedoeld voor niet-medici. Evenals de andere spectators spoorde Unzer de lezers aan de verrichtingen van artsen met een kritische blik te bezien. Hij ging echter nog een stap verder en wees de weg hoe zelf het heft in handen te nemen. Unzer wilde zijn lezers „medicinaal” leren denken, „dat is te zeggen, alles wat onze Gezondheid en Leven betreft, op eene ver-

standige wyze te beoordeelen”. Hij wenste de gezondheidszorg niet uitsluitend aan zijn collega's over te laten; over hun prestaties was hij in het algemeen niet erg te spreken. Volgens Unzer was het aantal goede artsen uiterst gering, het merendeel vond hij slecht en vormde zijns inziens een regelrechte bedreiging voor de volksgezondheid. Deze overtuiging lag ten grondslag aan zijn streven de mensen zo veel als mogelijk voor hun eigen gezondheid zorg te laten dragen. Unzer trachtte zijn doel te bereiken door onderricht te geven op twee gebieden: preventie en genezing. Zijn uitgangspunt was dat men sober en natuurlijk diende te leven om de gezondheid te handhaven en ziekten te voorkomen. Dit hield o.a. in: veel frisse lucht en lichaamsbeweging, matiging van de hartstochten, en in het bijzonder een verantwoord dieet. Dit laatste beschouwde hij als „den vasten grondslag voor onze Gezondheid”. Vlees en vet moesten tot een minimum worden beperkt. Groenten vormden het hoofdbestanddeel van Unzer's ideale menu. Ook bij de genezing had hij een belangrijke plaats ingeruimd voor het dieet. Gelijktal van artsen uit zijn tijd meende Unzer dat veel van de meest voorkomende ziekten, zoals koortsen, psychische kwalen en kinderziekten, primair een gevolg waren van spijsverteringsstoornissen. Hij zette uitvoerig uiteen hoe veranderingen in het voedselpakket deze ziekten konden genezen. Als reactie op de in zijn tijd wijdverbreide over-medicatie propageerde hij een minimaal gebruik van medicijnen.

De Artz vertegenwoordigt een karakteristiek aspect van de 18e-eeuwse geneeskunde, namelijk de popularisering. In het tijdperk van de Verlichting verscheen een groot aantal publikaties die bedoeld waren 's mensen onwetendheid ten aanzien van zaken die voor zijn gezondheid van belang zijn, op te heffen. In de Nederlandse taal gebeurde dat o.a. in het tijdschrift *Esculapius* (1723) van Willem van Rannou, in spectatoriale geschriften als *De Denker* en *De Filosooph* en in de veelgelezen vertaling van Tissot's *Avis au peuple sur sa santé*. Er was echter geen werk dat dit op zo uitgebreide schaal heeft gedaan als *De Artz*.

Algemene recenserende tijdschriften

Sedert de uitvinding van de boekdrukkunst was de boekproductie in snel tempo toegenomen. Verschenen in de 16e eeuw gemiddeld 570 titels per jaar, twee eeuwen later was dit aantal opgelopen tot 20.000 (KRONICK 1976). De geletterden zagen zich voor het probleem gesteld hoe greep te krijgen op de wassende stroom van informatie. Eén van de oplossingen voor dit probleem leverden de tijdschriften die door middel van recensies de lezers op de hoogte hielden van nieuwe publikaties. De eerste tijdschriften van deze soort verschenen tegen het einde van de 17e eeuw, zo ook de eerste Nederlandstalige representant van het genre, nl. *De Boekzaal van Europe* (1692-1702), opgericht door de Rotterdamse notaris en leraar Pieter Rabus. Het doel van dit tijdschrift

was de weetgierige lezer te informeren over recent gepubliceerde Nederlandse boeken. Theologie, filosofie en literatuur hadden vooral Rabus' belangstelling; op bescheiden wijze schonk hij ook aandacht aan de geneeskunde. Specialistische verhandelingen, bijvoorbeeld over verloskunde, chirurgie en anatomie, besprak hij nauwelijks. Dit ging niet alleen zijn capaciteiten te boven doch hij zal het ook van weinig belang hebben gevonden voor zijn lezers, die niet in de eerste plaats onder de geleerden moeten worden gezocht. Rabus' interesse gold vooral de praktische kanten van de geneeskunde. Steeds weer weidde hij uit over therapeutische raadgevingen die hij in de gerecenseerde boeken aantrof, in het bijzonder wanneer deze zonder tussenkomst van een arts konden worden toegepast (HABERNICKEL e.a. 1974).

Het meest bekende Nederlandse recenserende tijdschrift was de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1876). Het dankte zijn ontstaan aan een initiatief van de doopsgezinde predikant Cornelis Loosjes. In maandelijks uitgaven deed hij verslag van de opmerkelijkste binnen- en buitenlandse geschriften ten einde „de waarheid te onderzoeken en de kundigheden van het mensdom te vermeerderen”. De recensies vormden de voornaamste doch niet de enige reden van bestaan van dit tijdschrift; evenals andere soortgelijke periodieken bevatte het ook artikelen. Met betrekking tot de geneeskunde waren dit aanvankelijk alleen vertalingen, later werden ook originele publikaties opgenomen. Ze waren overwegend praktisch van aard; casuïstische mededelingen en verhandelingen over het nut van medicamenten en de genezing van allerhande ziekten overheersten. Voor de gewone burger ongetwijfeld interessante stof, die zijn kennis uitbreidde, maar waar hij in de praktijk weinig mee kon doen. De artikelen, voornamelijk geschreven door chirurgijns, lijken dan ook primair geschreven te zijn voor praktiserende medici. De faam en invloed die de *Vaderlandsche Letteroefeningen* gedurende de 18e eeuw had, was vooral gebaseerd op de boekbesprekingen. Het werkkterrein van Loosjes en zijn recensenten was onbegrensd. Literatuur op alle gebied kwam voor bespreking in aanmerking. Met name in de beginjaren toen de arts Johannes Grashuis de medische recensies verzorgde, werd er relatief veel plaats ingeruimd voor de geneeskunde. De recensies waren bepaald niet alleen geschreven voor geïnteresseerde leken. Met de bespreking van specialistische literatuur als bijvoorbeeld von Haller's *Primae Lineae Physiologiae* en de vertaling van Sigault's baanbrekende verhandeling over de symphysiotomie richtte men zich duidelijk

tot de artsen. Daarnaast werd er allerlei literatuur voor het voetlicht gehaald die speciaal werd aanbevolen voor de chirurgijns en hun leerlingen. De niet-medici werden zeker niet vergeten. Voor hen waren besprekingen als die van de *Verhandeling over de natuur, oorzaken en geneezing der zenuwziektens, hypochondrie en vrijsterziekte* (1767), een werk van R. Whytt, door L. Bicker uit het Engels vertaald. De destijds gangbare opvattingen over oorsprong en genezing van verschillende „zenuwziektens” werden hierin op voor iedereen begrijpelijke wijze behandeld. Grashuis oordeelde het van groot nut voor zijn landgenoten en spoorde hen aan het boekje te lezen. Vanaf ongeveer 1775 nam de belangstelling voor de medische literatuur in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* geleidelijk af. Dit was mogelijk een gevolg van de geringere inbreng van de recensenten die de zeer actieve Grashuis waren opgevolgd. Anderzijds hing dit verschijnsel onmiskenbaar samen met de opkomst van tijdschriften die zich uitsluitend bezighielden met het recenseren van medische werken.

De *Vaderlandsche Letteroefeningen* vervulde ten aanzien van de geneeskunde een dubbele functie. Enerzijds gaf het de gewone burger voorlichting en droeg het bij tot de popularisering van de medische kennis. Anderzijds diende het voor de medici als communicatiemiddel. In beide opzichten is de *Vaderlandsche Letteroefeningen* representatief voor de betekenis van de serieuze algemene tijdschriften gedurende de 18e eeuw voor de geneeskunde. Door de opkomst van de gespecialiseerde tijdschriften en de toenemende complexiteit van de geneeskunde is hieraan in de 19e eeuw een einde gekomen.

LITERATUUR

- De Borger* (1778-1779) 1, 391.
 P. J. BUIJNSTERS (1975) „Sociologie van de spectator!” *Spiegel der Letteren* 15, 1-17.
De Denker (1774) 11, 204.
 HABERNICKEL, H., J. SLENDER en T. KERKHOFF (1974) „Rabus en de geneeskunde”. In: H. BOTS, *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe 1692-1702*, bl. 323. Holland Universiteits Pers, Amsterdam.
 KRONICK, D. A. (1976) *A history of scientific & technical periodicals. The origins and development of the scientific and technical press 1665-1790*, bl. 64. Scarecrow Press, Metuchen, N.Y.
De Philantroop (1762) 6, 287.

Januari 1981